

Андрій Трембіцький

Науково-літературознавча та громадсько-просвітницька діяльність Юхима Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.): історіографія проблеми

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в українській історичній науці відбувається процес пізнання минувшини українського народу та його найяскравіших постатей. Протягом останнього десятиліття вийшло багато видань, які відслонили завісу над дійсністю тих років, що спричинило великі зрушення на дослідницьких теренах. Здійснюється наукова реабілітація майже забутих визначних діячів вітчизняної науки 20-х – 40-х рр. ХХ ст. До цих величних постатей драматичної і величної історії українського народу, необхідно віднести вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства, літературознавця та етнолога Юхима Павловича Філя. Він залишив значний слід в науково-літературознавчому, громадсько-культурному та педагогічному житті, але його життєві шляхи і творчі здобутки й досі недостатньо вивчені. Він зазнав багато випробувань, поневірянь, забуття в рідній Україні, хоча був членом декількох наукових товариств. Залишив цінну науково-літературознавчу та просвітницьку спадщину, яка впливала й продовжує впливати на покоління свідомих українців. Він безмежно любив рідну Україну, заради якої йому довелося перебороти багато труднощів, і ця любов стала причиною неодноразових репресій та майже повного його забуття в 30-ті – 80-ті рр. ХХ ст., в часи тоталітарного комуністичного режиму.

Яскравий представник української науково-педагогічної інтелігенції Поділля 20-х – 30-х рр. ХХ ст. Юхим Павлович Філь, народився 15 березня 1885 р. [4; 14; 48; 74, арк.1] в с. Гути Конотопського округу на Чернігівщині (*тепер Сумська обл.*), у селянській родині [14; 55, арк.373; 74, арк.1]. Навчався в «сільській школі-грамоти» [74, арк.1] і церковнопарафіяльній школі. В 1903 р. закінчив Конотопське 3-х класне міське училище, і здавши іспит на звання вчителя початкового училища, одержав посаду вчителя в земській школі с. Червоному Конотопського повіту (*Чернігівщина – А.Т.*) [19, с.151]. В 1912-1915 – навчався у Глухівському учительському інституті [1, арк.1; 19, с.151-152; 74, арк.1], після закінчення якого, одержав призначення на посаду вчителя вищого початкового училища в м. Полонне Волинської губернії (*нині районний центр Хмельницької обл.*) [6, арк.1; 19, с.152]. Невдовзі був відряджений на посаду вчителя Житомирської першої вищої початкової школи

[74, арк.1] (за іншими даними вищого початкового училища [6, арк.1; 19, с.152]), де вчителював до 1920 р. [74, арк.1] (за іншими, більш достовірними, на нашу думку, даними в Житомирі він учителював лише до літа 1919 р. [6, арк.1; 19, с.152]). Там же у 1915-1919 – «викладав російську мову й письменство», а з 1917 – ще й «українську мову й письменство... з методикою й керував практичними вправами на Житомирських 2-х річних педагогічних курсах для підготовки вчителів початкових шкіл. Один рік був інспектором вищої початкової школи» [74, арк.1]. Влітку 1919 р. Юхим Павлович «був призначений інспектором вищого початкового училища в с. Кисилі Шепетівського округу (*нині село Киселі Старокостянтинівського району – А.Т.*), де служив до літа 1920 р. [6, арк.1; 19, с.152], після чого вимушено переїхав у Кам'янець-Подільський [74, арк.1], де за сприяння міністра освіти І.Огієнка, влаштувався інспектором «Кадіївецького (*Кадіївського – А.Т.*) вищого початкового училища в Кам'янецькому окрузі», одночасно став студентом історико-філологічного факультету (*згодом факультету профосвіти – А.Т.*) [74, арк.1] Кам'янець-Подільського державного українського університету [1, арк.1; 19, с.152], який незабаром переформовано в Інститут народної освіти [1, арк.1зв.].

Юхим Філь у 1920-1923 рр. будучи студентом [1, арк.1зв.; 48; 74, арк.1], одночасно викладав «українську мову та письменство на вищих педагогічних курсах ім. М. Драгоманова» (*колишня вчительська семінарія*) в Кам'янці-Подільському [6, арк.1-1зв.; 7, с.153; 73, арк.54]. В 1922-1926 рр. [1, арк.1зв.] «викладав українську й російську мову та письменство» [6, арк.1; 8, с.181] на агрономічному факультеті (*Агрофак – А.Т.*) сільськогосподарського інституту ім. К. Маркса [8, с.181] і на однорічному робітничому факультеті (*Робфак – А.Т.*) організованому при цьому ж інституті [73, арк.54], який відкрився 1 вересня 1922 р. і, якому на честь 5-ої річниці Жовтневої революції було присвоєно ім'я Комуністичного Інтернаціоналу [2, с.37]. В 1925 р. Робфак було переведено на 3-х-річний термін навчання [2, с.37; 32, с.339]. Саме в 1925-1926 рр. Ю. П. Філь був деканом Робфаку [6, арк.1] (*хоча за іншими даними деканом Робфаку з 20 грудня 1924 р. і до кінця 1927 р. був доцент І.І. Кіндрат, а «під час відсутності т. Кіндрата заступав його викладач Робфаку Ю.П. Філь» [8, с.182]*). Крім того, він, зважаючи на мізерну зарплатню, був змушений викладати українську і російську мову та літературу в 5-й трудшколі, сільськогосподарчо-лісовій профшколі [6, арк.1зв.; 7, с.153; 73, арк.54] та хімітехнікумі [6, арк.1зв.; 7, с.153]. Починаючи з 1926 р., Юхим Філь як позаштатний викладач читав лекції з історії української літератури в Кам'янець-Подільському Інституті народної освіти [6, арк.1; 12, с.14; 13, с.162; 16] і на робітничому

факультеті ІНО [6, арк.1зв.; 7, с.153]. Водночас, у матеріалах архівно-кримінальної справи № П-17436 стосовно Юхима Павловича Філя, яка зберігається в Державному архіві Управління Федеральної Служби безпеки Російської Федерації по Курській області відзначено, що «з 1923 по 1934 рр. працював викладачем на робочому факультеті при Сільськогосподарському інституті. У зв'язку із закриттям факультету він виїхав у м. Вороніж» [5, арк.14], однак, враховуючи усі наявні документи, дані цієї архівно-кримінальної справи не є достовірними.

В 20-ті рр. ХХ ст., у «зоряні часи» українського краєзнавства [50, с.162], Юхим Павлович не стояв осторонь історико-краєзнавчих досліджень і в 1922 р. розпочав науково-літературознавчі дослідження, беручи активну участь у роботі створеного при ІНО Наукового товариства (*науково-дослідної кафедри поділезнавства [74, арк.1]*) «Історії та економіки Поділля» (*в подальшому товариство мало назви – «Економіки Поділля», «Народнього господарства й культури Поділля» [7, с.146]*). Він приймав участь у двох етнографічних експедиціях у села Цибулівку (1923) й Панівці (1924) [70]. З 1 січня 1923 і до 24 квітня 1924 р. був аспірантом при науково-дослідній кафедрі, а з 24 квітня 1924 – науковим співробітником [1, арк.1зв.; 19, с.153; 73, арк.54; 74, арк.1] підсекції мови секції культури (*керівник професор І.А. Любарський – А.Т.*) [7, с.148], одночасно читав лекції-доповіді при цій науково-дослідній кафедрі аж до свого арешту в 1929 р. [4; 6]. 21 червня 1925 – він став дійсним членом, фундатором і одночасно головою історико-філологічної секції Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства [10, с.47-48; 74, арк.1], а 24 жовтня 1926 – ученим секретарем цього товариства [74, арк.1]. Варто також зазначити, що Ю.Філь приймав активну участь і в літературному житті Подільського регіону. Так, у 1926 р. він став членом новоствореного Кам'янець-Подільського відділення літературної організації «Молодняк», осередки якої згодом почали діяти в ІНО, сільськогосподарському інституті, хемічному (*хімічному – А.Т.*) технікумі та в деяких школах міста, а вже 14 листопада того ж року, – керівником секції критичної літератури [72].

Займаючись педагогічною та науково-дослідницькою діяльністю Ю. Філь встановив і підтримував досить широкі зв'язки з відомими вченими України: академіками М. Грушевським [6, арк.29] і С.Сфремовим; професорами М.Драй-Хмарою, М.Зеровим, П.Клименком, К.Копержинським [6, арк.32], Й.Гермайзе, О.Дорошкевичем, Г.Іваницею, М.Карачківським, С.Левченком, П.Филиповичем, П.Холодним [6, арк.11-12]; київськими дослідниками – К.Грушевською [25; 26; 27], завтрудшколою Сикаловим [6, арк.32], колишнім директором журналу «Червоний шлях» В.Свідзінським [6, арк.27], Г.Костюком [6, арк.14-15],

С. Квитко і його дружиною О. Курило [6, арк.36]; викладачами Одеського ІНО В. Герасименком (*рідний брат дружини, а в березні 1924 р. декан Кам'янець-Подільського ІНО [15, арк.51]*) та СГІ Я. Козачуком (*його дружина Марія рідна сестра дружини Ю.Філя [6, арк.10-11]*); викладачами Харківського ІНО В.Зборовцем [6, арк.32], Т. Недужим [6, арк.18], М. Недужою, Сотником [6, арк.11-12], а також з лектором Високого Українського педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі Полікарпом Герасименко-Волковинським (*рідний брат дружини*) [1, арк.1зв.; 6, арк.10-11]. Варто відмітити, що наукові та життєві взаємовідносини Ю. Філя з вищеназваними вченими та науковцями ще й досі чекають свого дослідника.

Кінець 20-х – початок 30-х рр. ХХ ст. знаменується загостренням політичної атмосфери в Україні внаслідок безпрецедентних заходів, вжитих владою для проведення форсованої колективізації насильницькими методами. Поряд із цим, розпочався «наступ на національно свідому інтелігенцію, яка зосереджувалася в науково-краєзнавчих структурах міста Кам'янця-Подільського», в результаті цього місто «покидають такі провідні фахівці» як В.Герасименко, П.Клепацький, П.Клименко, О. Полянський, Є.Шашевський та інші [45, с.163].

Влітку 1929 р. за сфальсифікованими звинуваченнями у сфабрикованій справі Кам'янецької філії Спілки Визволення України (СВУ) Кам'янець-Подільський відділ ДПУ заарештував кількох відомих науковців і викладачів міста – Є. Сіцинського, О. Кожухіва, М. Величківського та інших. Так, 30 серпня 1929 р. був заарештований Юхим Павлович Філь [6, арк.2-4]. До речі, варто зазначити, що в газеті «Червоний кордон» (листопад 1929) було опубліковано резолюцію прийняту на мітингу викладачів інститутів та студенти міста. У ній йшлося про те, що «професура, студентство висловлюємо гнів та обурення політичним недобиткам Петлюрівщини, чорносотенцям і вимагаємо від НКО негайного оформлення звільнення з посад викладачів Кам'янецьких вишів тих, що заарештовані у зв'язку з належністю до «Спілки визволення України» [39]. ОДПУ «встановило», що в Кам'янці-Подільському «існувала філія СВУ під керівництвом колишнього священика, активного учасника автокефального руху Є. Сіцинського», а Юхим Філь, як викладач і студент Кам'янець-Подільського ІНО, мав зв'язки з шовіністичною професурою, колишніми видними петлюрівськими діячами, організаторами автокефального руху на Поділлі [6, арк.62-63; 19, с.158], тому в його діях вбачаються ознаки злочинів передбачених ст. 54 п. 10 і 11 КК УРСР [6, арк.6]. 24 лютого 1930 р. викладач вищих навчальних закладів Юхим Павлович Філь Судовою

трійкою при Колегії ОДПУ УРСР був засуджений на «7 років, рахуючи строк з 30 серпня 1929 р.» [4; 6, арк.66] і засланий «на Соловки» [16]. Відбував «покарання в «Белбалтлаг» НКВС Карелії... достроково звільнений 26.04.34 р. із застосуванням пільг і заліку робочих днів. Вибув у м. Вороніж» [4]. Після відбуття покарання більшовики йому «не дозволили повертатися в Україну, а тільки до міста Воронежа» [12, с.14; 13, с.162], де відбував заслання рідний брат його дружини – Володимир Герасименко [30, с.7]. Туди ж переїжджають його дружина Ганна Яківна із сином Леонідом [16]. Однак, вже «в короткому часі цілу родину влада переселила до Курська» [12, с.14; 13, с.162], де вони мешкали, аж до його арешту [47, арк.1]. Ю.Філь, аж «до окупації міста німецько-фашистськими військами, працював викладачем російської мови й географії» [48] в «Курській зуболікарській школі», а також головою правління видавництва «Знання» [5, арк.10]. Після звільнення Курська радянськими військами, в його родину знову прийшла біда [12, с.14; 13, с.162; 16] і вже 17 лютого 1943 р. УНКВС по Курській області вдруге заарештувало Ю.Філя, звинувативши його в тому, що «проживаючи на тимчасово окупованій німецькими військами території м. Курська влаштувався на роботу в редакцію німецької газети «Новий шлях», що видавалася відділом фашистської пропаганди, і, як літературний співробітник, писав у цю газету свої кореспонденції; був одним з організаторів і очолив, як голова правління приватнопідприємницького товариства, видавництво «Знання», що видавало в інтересах німців листівки й брошури релігійного змісту». Особливою Народою при НКВС СРСР від 7 серпня 1943 р., Юхим Філь засуджений за ст.ст. 58-1 «а» і 58-10 ч. 2 КК РСФСР на десять років ВТК. На превеликий жаль, будь які відомості про його подальшу долю віднайти не вдалося [4]. Хоча, як стверджував у своїх спогадах його син Леонід, «батька знову арештували і цим разом так допитували, що замучили на смерть» [12, с.14; 13, с.162; 16]. Так склалися життєві обставини, що Юхим Павлович Філь був двічі засуджений на території України й Росії, і двічі реабілітований, вперше прокуратурою Хмельницької області в 1989 р. [6], а вдруге – прокуратурою Курської області Російської Федерації 21 січня 2000 р. [48].

Дослідження життєвих шляхів і творчих здобутків Ю.Філя, а це виявлених нами 37 наукових праць, значна частина яких присвячена історії української літератури, етнології Поділля, майже не проводилось. Інтерес в українській історіографії ХХ – початку ХХІ ст. до його життя, творчості та діяльності, як літературознавця, краєзнавця, етнографа і громадсько-просвітницького діяча, обмежувався оприлюдненням нечисленних переважно стислих біографічних розвідок істориків та краєзнавців Поділля. Між тим, його постать, це досить цікаве явище в

науково-літературознавчому і культурно-громадському житті України та Поділля, зокрема. Окремі напрями його діяльності й досі залишаються мало знаними і вимагають спеціальних досліджень, які, на жаль, відсутні. Актуальність комплексного вивчення багатогранної діяльності Юхима Філя підсилюється ще й тим, що його творча спадщина, глибокі літературознавчі дослідження, його громадянсько-просвітницька позиція співзвучні з сучасністю, варті наслідування, зрозуміння й належного використання у незалежній Україні.

Розглядаючи історіографію проблеми, варто відзначити, що визнання заслуг Юхима Філя перед українським суспільством як літературознавця і наукового діяча України відбулося в історіографії ще при його житті, проте опісля добра пам'ять про нього пройшла тернистий шлях утвердження в прийдешніх поколіннях. Праця історіографів і біобібліографів ускладнюється через неординарність, суперечливість його постаті, багатогранність його особистості як літературознавця, етнолога, бібліографа і громадсько-просвітницького діяча. Повернення Україні імені Ю. П. Філя неможливе без ґрунтовного вивчення всієї багатогранної спадщини вченого, осмислення його науково-дослідницької і суспільно-просвітницької діяльності. Лише за таких умов можливий відхід від заідеологізованих міфів і неупередженої оцінки внеску цієї особистості в розвиток історії української літератури, етнографії, бібліографії та культури, що дозволяє намітити подальші напрями роботи над його спадщиною. Повернення із забуття імені вченого не завжди супроводжується досконалим вивченням усієї сукупності наявних історіографічних джерел, критичним підходом до видрукованих відомостей. Має місце значна кількість помилок і неточностей, що призвело до необхідності історіографічного виокремлення всього масиву наявних джерел та усіх матеріалів, їхнього повного і всебічного аналізу та перегляду.

Історіографія науково-літературознавчої спадщини, етнографічної і громадсько-просвітницької діяльності та його життєвих шляхів охоплює нетривалий відрізок часу – з 20-х рр. XX і до початку XXI ст. В її розвитку нами в курсовій роботі виділено такі три основні періоди:

- 1) 20-ті рр. XX ст.;
- 2) 30-ті – 80-ті рр. XX ст.;
- 3) 90-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.

Перший період (20-ті рр. XX ст.) заклав підґрунтя історіографії проблеми. Учасники і свідки розвитку української історичної науки та регіональних досліджень в галузі історії, літературознавства й етнології України фіксували події, займалися рецензуванням і критикою діяльності наукових товариств, осередків й творчих здобутків, у т.ч. Ю.П. Філя, і не

завжди були спроможні по-науковому, об'єктивно осмислити бачені ними складні процеси та явища, надати їм аналітичних оцінок. Трудність осмислення сучасниками творчих здобутків Ю.Філя полягала в тому, що його діяльність у цей період була на вістрі протистояння російської та української історичної науки в поглядах і дослідженнях минулого та культури України. За його діяльністю й творчістю уважно спостерігали сподвижники по історико-краєзнавчому руху на Поділлі 20-х рр. ХХ ст., члени Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства, інших авторитетних наукових установ і товариств України.

Зважаючи, демократично і терпимо поставилися до науково-дослідницького доробку Юхима Павловича Філя тогочасні відомі українські дослідники М.Грушевський [6, арк.29], С.Сфремов [6, арк.32], Є.Сіцинський та інші. Так, знаний дослідник історії й культури України і Поділля, зокрема, Є. Сіцинський в своїй підсумковій праці про наукові здобутки подільських дослідників «Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.)» (1926) [54] розкрив деякі аспекти напрямів наукових дослідження Ю. Філем історії української літератури та культури подільського краю.

З певною упередженістю, критично, але толерантно поставилися до наукової діяльності Ю.П. Філя порівняно молоді українські науковці, які знайомили українську громадськість з творчістю і з оцінками праць дослідника, відкривши йому шлях до тодішніх престижних часописів «Україна», «Записки Історико-філологічного відділу ВУАН», «Записки історико-філологічного відділу АН УРСР», «Записки Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН товариства», «Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі», періодичних видань «Червоний Шлях», «Червоний кордон» та інших, для систематичних публікацій його праць, статей і розвідок, визнаючи в ньому авторитетного знавця історії української літератури, іноді звертаючись до нього з проханнями надати літературознавчі матеріали. Так, до нього в 1927 р. з проханням надати допомогу в розшуку «осіб, які були знайомі з Марко Вовчок і які могли б йому про неї дати матеріал» для його роботи «О Марко Вовчок» звертався навіть знаний український дослідник професор Олександр Дорошкевич [5, арк.14-15].

Значну історіографічну цінність щодо розкриття науково-літературознавчої та народознавчої праці Ю. П. Філя мають публікації в періодичних виданнях, серед них статті в газеті «Червоний кордон» (1926) про участь Ю.Філя в діяльності літературної організації «Молодняк» [72] та «Наукові сили і студентська молодь Кам'янця ганьблять контрреволюційних змовників» (1929), про арешти в справі «СВУ» [39], статті і праці його сучасників: В. Зборовця «В Науковім

Товаристві» (1926) [20], М. Баєра «Науково-дослідна катедра «Природи, Сільського господарства й Культури Поділля при Кам'янецькому СГІ» (1927) [7] та «Підсумки будівництва Кам'янецького Сільськогосподарського Інституту та перспективи його розвитку» (1927) [8], М. Набокова «Робітничий факультет при Кам'янець Под. СГІ» (1928) [32], а також власна наукова праця Юхима Павловича «До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН тов [арист]ва» (1927) [70]. Деяку оцінку наукової діяльності і творчих здобутків Юхима Філя в 20-ті рр. ХХ ст., як учасника Комісії Історичної Пісенности та Кабінету Примітивної Культури ВУАН (голова комісії академік М.С. Грушевський), подано в хроніці діяльності Історичної секції Української Академії наук за 1925 р. [71] та в «Інформаційних Оглядах дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі», що видавався Кабінетом виучування Поділля Вінницької філії всенародної бібліотеки України при Українській академії наук під редакцією відомого українського дослідника літературознавця В.Отамановського [22].

Українські дослідники 20-х рр. ХХ ст., помічаючи постать Ю. Філя в науці, не могли обійтися без використання фактичного матеріалу його праць з історії української літератури та народознавства Поділля та України загалом, і брали у нього все, що було можливо. Так зробила донька Михайла Сергійовича Грушевського, дослідниця української і порівняльної етнографії, керівник Комісії історії пісенності й Кабінету примітивної культури УАН, редактор журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», дійсний член НТШ, відомий етнограф і фольклорист, авторка багатьох праць Катерина Грушевська, у своєму фундаментальному і найповнішому досі виданню «Українські народні думи. Корпус» (Кн. I, 1927; Кн. II, 1931) [17]. Дякуючи Ю. Філю за етнографічний матеріал, Катерина Михайлівна в листах до нього в 1925-1926 рр. писала: «Вітчима» одержала і дуже дякую Вам... Теж про Саву... При нагоді будь-ласка пошукайте. Може є що-небудь у д. Сіцинського» [27]. «Одержала Ваші записи до «виїзду» і дуже за них дякую; вони стали мені в великій пригоді. Як що зберете ще, то пришліть, сей матеріал входить зараз в мою роботу і кожен запис для мене дуже цінний... матеріал мені так потрібний, що я щиро вдячна за нього. Спасибі Вам і за Коновченка від вш. Є.Сіцинського, передайте йому щиро подяку» [26]. «Ви пишете про Саву Чалого дуже цікаво, будемо чекати відомостей. Всякий матеріал зв'язаний з історичними піснями і особливо з думами і тексти тих і других, дуже бажані» [27].

Таким чином, 20-ті рр. ХХ ст. стали першим етапом визнання українськими науковцями, внеску Ю. Філя у вивчення й дослідження літератури, а значна кількість публікацій вченого з історії української

літератури та народознавства впродовж цього періоду принесли йому публічне визнання в Україні й сформували в його сучасників позитивний погляд на його творчість, однак все це призвело лише до переслідувань ученого сталінським режимом. Водночас, у цей же період так і не було створено ґрунтовних й аналітичних праць про життєдіяльність та творчі здобутки літературознавця й етнолога, а лише підготовлені для цього певні засади.

В період 30-х – 80-х рр. ХХ ст. в наукових колах України прізвище Юхима Павловича Філя замовчувалося, адже з утвердженням радянської влади в Україні поступово став втрачатися науковий інтерес до його творчості як в українських, так і в місцевих науковців через те, що особа дослідника була віднесена офіційною українською наукою до категорії класово-небезпечних учених. А його значна творча спадщина в 30-ті ХХ ст., що були періодом гоніння та забуття, зазнала вилучення з наукового обігу та загального користування.

Офіційні радянські історики 40-х – 80-х рр. ХХ ст. не помічали постать літературознавця Ю. П. Філя та членів його родини, і тому в енциклопедичних радянських виданнях цього періоду «Радянській енциклопедії історії України», «Українській радянській енциклопедії» та багатьох інших довідково-енциклопедичних виданнях будь які згадки про нього та його творчі здобутки відсутні. Проте науковці української діаспори все ж внесли ім'я його сина Леоніда в десяти томну «Енциклопедію Українознавства–II» (словникова частина) (Париж-Мюнхен, 1955-1984) [69]. Варто відмітити, що лише певну оцінку науково-літературознавчої діяльності Ю. П. Філя у цей період подано в свідченнях його деяких поодиноких сучасників і соратників, що продовжували збирати та висвітлювати матеріали про життя і творчі здобутки вченого. Так, серед українських дослідників, лише брат його дружини знаний український літературознавець, доктор філологічних наук Володимир Якович Герасименко (*також репресований в сфабрикованій справі «СВУ» – А.Т.*), добрим словом згадав його у своїх наукових працях. Він, використавши рукописні та опубліковані матеріали літературознавчих досліджень Юхима Філя, в монографії «Анатолій Свидницький: Літературний портрет» (Київ, 1959) [46], відзначаючи талант ученого, його вагомий внесок у дослідження історії української літератури, з усією теплотою та пошаною до нього, фрагментарно розкрив напрями його наукових досліджень з елементами історіографічного аналізу творчості.

Крім того, науковці й творча інтелігенція української діаспори продовжуючи пам'ятати позитивний внесок Юхима Павловича Філя у вивчення історії та культури України підготували й видали збірку

спогадів «Безсмертні» про відомих українських поетів – М. Драй-Хмару, М. Зерова і П. Филиповича (Торонто, 1963), в якій на «ст. 170 згадується і про батька Леоніда – професора української літератури, Юхима Філя з Кам'янця-Подільського. Всі названі поети були заарештовані в роках великого українського погрому і вислані спочатку на Соловки, а потім на Сибір. Серед них був і батько Леоніда. Там він і загинув, і де він полишив свої кістки, так і син не знає...». Майже на довгих двадцять років ім'я Ю. П. Філя не згадувалося. Лише український дослідник з Аргентини О. Валерій опублікував статтю–розвідку «Леонід Філь (Репортаж)» (Буенос Айрес, 1982) [46], в якій висвітлив певні аспекти життєвих шляхів Юхима Павловича.

Ці незначні й фрагментарні оцінки творчих здобутків і життєвих шляхів, ще й досі залишаються певною спробою історіографічного осмислення науково-дослідницької діяльності Ю. Філя в тогочасній українській історіографії і не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Після декількох десятиліть майже повного замовчування імені Юхима Павловича Філя в Україні, лише **90-х рр. XX ст. стали періодом прориву інформаційної блокади навколо його імені** і воно знову стало з'являтися в наукових виданнях та часописах. Без надмірної ідеологізації діяльності вченого, лояльніше і толерантніше до його творчості поставилися подільські дослідники, які беззастережно визнавали його талант і заслуги у регіональних історико-літературознавчих та етнографічних дослідженнях. Саме їх зусиллями було повернуто з мороку забуття і розпочата робота з наукової реабілітації доброго імені Юхима Філя. Зокрема, в 1991 р. місцева дослідниця В. Вінюкова підготувала й опублікувала статтю–розвідку «Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії Наук Товариство» (1991) [15], в якій частково висвітлила наукову діяльність і творчі здобутки Юхима Павловича Філя та його соратників.

У цей же період зусиллями знаних подільських істориків Л. Баженова у монографіях «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.» (1993) [10], «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.» (1995) [9], М. Алещенком і І. Гикавим у монографічному дослідженні «Становлення та розвиток Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1921-1930)» (2004) [3] та А. Трембійським в дисертації «Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.)» (2005) [67] зроблена спроба висвітлити і обґрунтувати місце й значення Ю. П. Філя у вивченні історії української культури та етнографії, звернуто увагу на його науково-дослідницьку діяльність, подано позитивну оцінку його головних праць, а також показана його роль як організатора краєзнавчого

руху і регіональних досліджень.

У 1994-2008 рр. виходить значна кількість наукових, науково-популярних статей, нарисів та краєзнавчих розвідок про деякі аспекти життя і творчості Ю. П. Філя. Так, відомими подільськими дослідниками, істориками й краєзнавцями – Є.Назаренком у наукових статтях та історико-краєзнавчих розвідках «Справа Сіцінського» (1994) [38], «Кость Копержинський. До 100-ліття від дня народження» (1994) [35], «Сліди ведуть в ГУЛАГ» (1994) [37], «Про Кам'янецький Філіал СВУ» (1994) [36], «З слідчої справи Юхима Сіцінського» (1997) [34], «Арешт Сіцінського» (1997) [33]; В.Нестеренком – «Просвіта на Кам'яниччині в 1921-1923 рр.» (1996) [40], «Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20-30-ті роки ХХ ст.» (1997) [43], «О.І. Кільчевський – активний діяч українського просвітницького руху на Поділлі» (2004) [42], «Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті роки)» (2006) [41], «Червоний ректор Ф.А. Кондрацький» (2006) [45], «Часопис «Червоний кордон» як джерело вивчення історії культури та освіти на Поділлі у 1920–1930-ті рр.» (2008) [44]; В. Прокопчуком – «Краєзнавство Кам'яниччини 20-х років» (1997) [50]; Т. Колотилом і А. Суrowим – «Етнологічне вивчення Кам'яниччини» (1997) [23]; В.Мацьком – «Політичні репресії на Хмельниччині: Червона жара» (1997) [28], «Просвітницький рух на Поділлі в 20-х роках» (1997) [29]; Л.Третяк і Т.Коньковою – «Ідея з переломленим хребтом (про Кам'янецьку гімназію для дорослих)» (1997) [68]; В. Савчуком – «Наукові форми краєзнавства на Поділлі у 20-х роках ХХ ст.» (1998) [53] та «Нищення Кам'янець-Подільського краєзнавства у першій половині 30-х рр. ХХ ст.» (2008) [54]; Ю. Земським – «Особливості національно – відродженського руху на Поділлі (XIX – поч. ХХ ст.)» (2000) [21]; С. Набоком – «Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії науки» (2004) [31]; М.Алешенком в розділі «Становлення та розвиток сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі (1921-1935 рр.)» своєї монографії «Подільська технічна академія» (2004) [2]; Б. Суменком і Л. Долинною – «Наталія Солуха – яскравий представник просвітянського руху (до родоводу Костя Солухи, лікаря, першого і почесного голови Подільської «Просвіти)» (2005) [56]; О.Завальнюком і О.Комарницьким – «Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2007 рр.): Історичний нарис» (2007) [18]; А. А. Трембійським – «До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» (2005) [57], «До біографії, наукових зв'язків та здобутків знаного народознавця та літературознавця Володимира

Герасименка» (2006) [58], «Наукові зв'язки та здобутки знаного літературознавця подолянина Володимира Герасименка» (2007) [61], «Формування та становлення наукових засад відомого літературознавця та етнолога Юхима Філя» (2007) [62], «Юхим Павлович Філь – відомий літературознавець та етнолог» (2007) [63], «Основні напрями науково-літературознавчих досліджень Юхима Павловича Філя (вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства)» (2007) [64], «Історія української літератури в навчальній програмі викладача Інституту народної освіти Володимира Герасименка» (2008) [59]; А.А. Трембіцьким у співавторстві з А. М. Трембіцьким – «Життєві і творчі шляхи Анатолія Свидницького в дослідженнях Юхима Філя та Володимира Герасименка» (2007) [65] і «Просопографічна проблема вивчення подільської родини Солухи–Приходька–Герасименка–Філя» (2007) [66]; В. Берковським – «Матеріали фонду 166 ЦДАВО України як джерело до історії освіти на Кам'яниччині (20-30-ті роки ХХ ст.)» (2007) [11], а також канадським дослідником В. Веригою – «Леонід Філь (1925-1998). У першу річницю смерті» (Торонто, 1999) [12], «Мій приятель Леонід Філь» (Торонто, 2005) [13] був започаткований період вивчення і переосмислення подвижництва й творчого доробку цього непересічного вченого, дослідника історії української літератури та етнології, громадсько-просвітницького діяча. Таким чином, ці публікації створили в українській історіографії засади для узагальнення та осмислення науково-дослідницької і громадсько-просвітницької діяльності Юхима Павловича Філя, його наукової реабілітації та повернення із забуття. Проте для більшості цих історико-біографічних досліджень стосовно життя й творчої діяльності літературознавця все ж притаманна обмеженість використання наявної джерельної бази.

Стислий аналіз створених наукових розробок попередників про Ю. П. Філя констатує, що дана постать все ж обійдена певною увагою українських вчених і краєзнавців, і в порівнянні зі станом вивчення в історіографії інших рівнозначних діячів України (наприклад, Й. Й. Ролле, Є. Й. Сіцинський та ін.), особа Юхима Павловича найменше досліджена, узагальнена і популяризована в науці. Адже переважна більшість публікацій про вченого звелася лише до схематичного і неповного викладу біографічних відомостей про нього. Вони обмежувалися, почасти, перелічуванням деяких праць дослідника, без їх достатньої критичної оцінки, без врахування особливостей та суперечностей епохи, в яких зростала і творила ця особа, хвибує тенденційним ставленням до його творчості й недосконалим та одностороннім історіографічним аналізом його праць. Саме тому, на нашу думку, першим і досить значним проривом інформаційної блокади щодо висвітлення біобібліографічних

аспектів та громадсько-просвітницької діяльності знаного дослідника із значним використанням джерельної бази, стала наукова розвідка подільських дослідників О. М. Завальнюка і А. М. Трембіцького (2004) [19]. Вони також ввели у науковий обіг матеріали раніше закритої архівно-слідчої справи з архівів СБУ після його реабілітації, показали, через які репресії та гоніння пройшов Ю. Філь у 20-30-ті рр. ХХ ст. Певну історіографічну оцінку науково-літературознавчої та громадсько-просвітницької діяльності Ю.П. Філя в 20-і – 40-ті рр. ХХ ст. подано в рукописі курсової роботи А. А. Трембіцького «Наукова діяльність Юхима Павловича Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.)» (2007) [60].

Саме опубліковані в цей **третій період (90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.)** праці про науково-дослідницьку та громадсько-просвітницьку діяльність Юхима Філя створили значне підґрунтя для подальшого конкретного вивчення його творчої спадщини в часи розбудови Української незалежної держави, демократизації й ліквідації цензурних та ідеологічних перешкод відродився справжній науковий і пізнавальний інтерес до особи Ю. Філя.

Таким чином, історіографічний огляд усіх наявних наукових, науково-популярних статей, нарисів та історико-краєзнавчих розвідок про постать знаного дослідника історії української літератури засвідчує, що хоча зусиллями наукової громадськості в цей період все ж частково було розглянуто та конкретизовано його науковий внесок у дослідження історії української літератури та етнології, подано деякі історіографічні оцінки творчих здобутків, підведені певні підсумки вивчення та формування засад нового бачення й оцінок наукової праці та громадсько-просвітницької діяльності Юхима Павловича Філя, а також виявлено та видрукувано нові матеріали і свідчення про життя, діяльність і творчість вченого, проте в дослідженні життєвого і творчого шляху Юхима Філя й досі є значні прогалини, на які звернуто увагу в даній роботі.

І саме тому, що й досі відсутні ґрунтовні дослідження, які б повною мірою систематизували і осмислили всю діяльність Ю. П. Філя на ниві історії, культури й просвітництва в світлі вимог і потреб сучасної української науки, не може бути сумнівів у необхідності і доцільності опрацювання поставленої наукової проблеми, подання уточненої загальної характеристики особи дослідника, його участі в науковому і громадсько-просвітницькому житті України та Поділля, зокрема. Адже всі досі наявні публікації закликають нас ще до більш глибокого вивчення та осмислення багатомірної і, почасти, суперечливої життєдіяльності вченого, а головне, покінчити з замовчуванням та прискіпливим ставленням до нього офіційної української історіографії.

Досліджувана проблема є однією з перших спроб в сучасній

українській історичній науці розглянути, осмислити, узагальнити, об'єктивно оцінити, й, зрештою, повернути із забуття знаного українського літературознавця, етнографа, організатора краєзнавчого руху і громадсько-просвітницького діяча – Юхима Філя, який все своє свідоме життя присвятив ґрунтовному вивченню маловідомих аспектів культури та історії України і Поділля, зокрема. Він відіграв значну роль у становленні й розвитку науково-краєзнавчого руху, організації регіональних досліджень. А цінна творча спадщина дослідника і громадсько-просвітницька діяльність співзвучні нашому часу, варті вивчення, зрозуміння, належного визнання та використання нинішнім і прийдешніми поколіннями.

Головним висновком є те, що літературознавчі та народознавчі здобутки Юхима Філя, одного із членів відомої подільської родини голови Подільської «Просвіти» Кості Солухи, були і є доказом живучості ідей та сили української історії й культури. А його науково-літературознавча й етнологічна спадщина, є вагомою складовою української історії і культури ХХ ст. Саме тому, найкращим пам'ятником Юхиму Павловичу Філю, одному з українських літературознавців та народознавців, було б проведення повноцінного та ґрунтовного дослідження його життєвих шляхів, науково-літературознавчої і педагогічно-просвітницької діяльності, видання в незалежній Україні збірника його праць.

1. Автобіографія Юхима Павловича Філя від 31. 08. 1929 р. Оригінал. – 2 арк. Родинний архів А.М. Трембiцького.

2. Алещенко М. І. Подільська технічна академія. Монографія. – Кам'янець-Подільський-Тернопіль: ЛІЛЕЯ, 2004. – 172 с.

3. Алещенко М. І., Гикавий І.С. Становлення та розвиток Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту (1921-1930) // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками Міжн. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам.-Под.: КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 115-117.

4. Архивная справка № 3/70 от 16.01.2007 г. Информационного центра Министерства внутренних дел по Республике Карелия. г. Петрозаводск Российской Федерации. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Трембiцького.

5. Архівна кримінальна справа № П-17436 стосовно Філя Юхима Павловича, 1885 р. н. // Державний архів Управління Федеральної Служби безпеки Російської Федерації по Курській області. – 35 арк.

6. Архівно-слідча справа № 312 стосовно Філя Юхима Павловича // Державний архів Хмельницької області. – Фонд УСБУ в Хмельницькій області. – 74 арк.

7. Баср М. М. Науково-дослідна катедра «Природи, Сільського господарства й Культури Поділля при Кам'янецькому СГП» // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі. – 1927. – Кн. IV. – С. 146-164.

8. Баср М. М. Підсумки будівництва Кам'янецького Сільськогосподарського Інституту та перспективи його розвитку // Там само. – С. 165-185.

9. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.

10. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам.-Под., 1993. – 480 с.

11. Берковський В. Г. Матеріали фонду 166 ЦДАВО України як джерело до історії освіти на Кам'яничині (20-30-ті роки XX ст.) // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. - Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 358-369.

12. Верига В. Леонід Філь (1925-1998). У першу річницю смерті // Новий шлях. – 1999. – Ч. 16. – 24 квітня. – С. 14-15; Оригінал. – 2 арк. Фонд Дарки Філь. Родинний архів А.М. Тремб'язького.

13. Верига В. Мій приятель Леонід Філь // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: Зб. наук. праць / За ред. В.П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 162-167.

14. Виписка з матеріалів Фонду № 1189. – Оп. 3. – Спр. 66. – Арк. 33зв.-34 Державного архіву Сумської області // Лист ДАСО № 50 від 17 вересня 2003 р. Оригінал. – 1 арк. Родинний архів А.М. Тремб'язького.

15. Витяг із протоколу чергового засідання Кам'янецької Науково Академічної Катедри при ІНО від 18 березня 1924 р., ч 12. // Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.306. – Арк. 51-51зв.

15. Вінюкова В. М. Кам'янець-Подільське наукове при Українській Академії Наук Товариство // V Всеукр. конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України». Тези доп. та повід. – К.-Кам.-Под., 1991. – С. 664-666.

16. Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький: Літературний портрет. – К.: Держлітвидав, 1959. – 134 с.

17. Грушевська Катерина // Енциклопедія Українознавства-II

(далі – ЕУ-II). – Львів: НТШ, 1993. – Т. 2. – С. 453.

18. Завальнюк О. М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський державний університет (1918-2007 рр.): Історичний нарис. – Видання 5-е, доопрацьоване і доповнене. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. – 228 с. (про Ю.Філя – С. 17-23).

19. Завальнюк О. М., Трембіцький А.М. До біографії, наукових зв'язків та здобутків Ю. П. Філя // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіном, 2004. – Т. 4. – С. 151-163.

20. Зборовець В. В Науковім Товаристві // Червоний Кордон. – 1926. – № 197. – 4 квітня.

21. Земський Ю. Особливості національно – відродженського руху на Поділлі (XIX – поч. XX ст.) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 3-4. – С. 62-66.

22. Інформаційний Огляд дослідно-краєзнавчої праці на Поділлі. – Вінниця. Видає Кабінет виучування Поділля Вінницької Філії Всенародної Бібліотеки України при Українській Академії Наук. Ч. 2. На 1 грудня 1926 р. – 7 с.

23. Колотило Т. І., Суровий А. Ф. Етнологічне вивчення Кам'яначчини // Кам'яначчина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 29-31.

24. Леонід Філь. Коротка біографія. 9 серпня 1992. Оригінал. – 1 арк. Фонд Дарки Філь. Родинний архів А.М. Трембіцького.

25. Лист Катерини Грушевської до Ю. Філя від 21.10.1925 р. Оригінал. – 1 арк. Там само.

26. Лист Катерини Грушевської до Ю. Філя від 02.11.1925 р. Оригінал. – 1 арк. Там само.

27. Лист Катерини Грушевської до Ю. Філя від 26.03.1926 р. Оригінал. – 2 арк. Там само.

28. Мацько В. Політичні репресії на Хмельниччині: Червона жара // Хмельниччина: роки становлення та поступу (1937-1997). Мат. Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф. – Хмельницький. Доля, 1997. – С. 263-276.

29. Мацько В. Просвітницький рух на Поділлі в 20-х роках // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 55-58.

30. Мацько В., Семенко Б. Володимир Герасименко. Літературознавча розвідка. – Хмельницький: Доля, 1995. – 12 с.

31. Набок С. В. Кам'янець-Подільське наукове товариство при ВУАН. До питання дослідження документів співробітників Академії наук України як джерела вивчення історії науки // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність. Зб. наук. праць за підсумками Міжн. наук.-практ. конф. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських

культурних зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам.-Под.: КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – С. 102-104.

32. Набоков М. П. Робітничий факультет при Кам'янець Под. СГІ. // Записки Сільськогосподарського інституту в Кам'янці на Поділлі. – Кам'янець на Поділлі. – 1928. – Т. V. – С. 339-341.

33. Назаренко Є. Арешт Сіцінського // Дивокрай. Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 81-82.

34. Назаренко Є. З слідчої справи Юхима Сіцінського // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 116-117.

35. Назаренко Є. Кость Копержинський. До 100-ліття від дня народження // Подільські вісті. – 1994. – № 128. – 5 листопада.

36. Назаренко Є. Про Кам'янецький Філіал СВУ // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф. Ч. 1. – Кам.-Под., Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 394-396.

37. Назаренко Є. Сліди ведуть в ГУЛАГ // Подільські вісті. – 1994. – № 108. – 20 вересня.

38. Назаренко Є. Справа Сіцінського. // Там само. – 25 травня.

39. Наукові сили і студентська молодь Кам'янця ганьблять контрреволюційних змовників // Червоний кордон. – 1929. – 26 листопада.

40. Нестеренко В. А. «Просвіта» на Кам'яниччині в 1921-1923 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906-1923 рр.) До 90-річчя Подільської «Просвіти». – Кам.-Под., 1996. – С. 41-56.

41. Нестеренко В. А. Діяльність науково-дослідної кафедри історії та економіки Поділля у справі українського національного відродження (1920-ті роки) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. XI. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. / – Вінниця, 2006. – С. 249-253.

42. Нестеренко В. А. О. І. Кільчевський – активний діяч українського просвітницького руху на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2004. – Т. 6: Матеріали другого круглого столу «Культура освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 146-154.

43. Нестеренко В. А. Репресії проти діячів науки і освіти в Кам'янці-Подільському у 20-30-ті роки ХХ ст. // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 33-35.

44. Нестеренко В. А. Часопис «Червоний кордон» як джерело вивчення історії культури та освіти на Поділлі у 1920–1930-ті рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2008. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта

і просвітницький рух на Поділлі». – С. 346-358.

45. Нестеренко В. А. Червоний ректор Ф.А. Кондрацький // Там само. – 2006. – Т. 7: Матеріали третього круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у XVIII – на початку XXI ст.». – С. 155-163.

46. Ол. Валерій. Леонід Філь (Репортаж). // Наш Клич. – Буенос Айрес. – 1982. – Ч. 12. – 6 травня. – С. 2; Оригінал. – 1 арк. Фонд Дарки Філь. Родинний архів А.М. Трембіцького.

47. Письмо Врио нач. подразделения Управления Федеральной Службы безопасности Российской Федерации по Курской области № 10/5-1169у от 04.04.2007. на №47 от 13.03.2007 г. Оригінал. – 2 арк., додаток на 4 арк. Родинний архів А.М. Трембіцького.

48. Письмо Управления Федеральной Службы безопасности Российской Федерации по Курской области № 10/5-499 у от 16.02.2007 г. Оригінал. – 1 арк. Там само.

49. Прокопчук В. С. Краєзнавство Кам'яниччини 20-х років // Кам'яниччина в контексті історії Поділля. Наук. зб. – Кам.-Под., 1997. – Т. 1. – С. 27-28.

50. Прокопчук В. С. Періодизація історичного краєзнавства Правобережної України // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 159-164.

51. Рік «Плугу» у Кам'янці // Червоний кордон. – 1925. – 1 травня.

52. Савчук В. О. Наукові форми краєзнавства на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. // Поділля і Південно-Східна Волинь в роки Визвольної війни середини ХVІІ ст.: Мат. Всеукр. іст.-краєзн. конф. – Ст. Синява: Поділля, 1998. – С. 203-205.

53. Савчук В. О. Нищення Кам'янець-Подільського краєзнавства у першій половині 30-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам.-Под.: Оіюм, 2008. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 160-168.

54. Сіцинський Є. Наукова робота в Кам'янці на Поділлі за останнє десятиліття (1914-1924 рр.) // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 172-177.

55. Список педперсоналу Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Списки з анкетними відомостями професури, викладачів і адміністративного персоналу учбових закладів УРСР. Адміністративно-організаційне управління. Сектор кадрів. Народний Комісаріат освіти Української РСР. Почато 1 січня 1929 р. Закінчено 30 червня 1930 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 242. – 400 арк.

56. Суменко Б., Долинна Л. Наталія Солуха – яскравий представник просвітянського руху (до родоводу Костя Солухи, лікаря,

першого і почесного голови Подільської «Просвіти») // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України»: Зб. наук. праць / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 157-161.

57. Трембіцький А. До біографії Костя Солухи – засновника і голови Подільської «Просвіти» // Там само. – С. 149-156.

58. Трембіцький А. До біографії, наукових зв'язків та здобутків знаного народознавця та літературознавця Володимира Герасименка // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ.-Хмельницький, 2006. – Т. 14. – С. 298-303.

59. Трембіцький А. Історія української літератури в навчальній програмі викладача Інституту народної освіти Володимира Герасименка // Науковий вісник Вінницького територіального відділення Малої академії наук України. Вип. 1. – Вінниця, 2008. – С. 38-41.

60. Трембіцький А. Наукова діяльність Юхима Павловича Філя (20-ті – 40-ві рр. ХХ ст.). – Рукопис. Курсова робота. – Кам'янець-Подільський: КПДУ, 2007. – 65 с.; Копія родинний архів А. М. Трембіцького.

61. Трембіцький А. Наукові зв'язки та здобутки знаного літературознавця подолянина Володимира Герасименка // Вісник студентського наукового товариства інституту історії, етнології і права. – Вінниця, 2007. – Вип. 8. – С. 105-111.

62. Трембіцький А. Формування та становлення наукових засад відомого літературознавця та етнолога Юхима Філя. // Літопис Хмельниччини. – 2007: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2007. – С. 237-255.

63. Трембіцький А. Юхим Павлович Філь – відомий літературознавець та етнолог. // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції /Ред. кол.: Завальнюк О. М. (співголова), Войтенко В. І., Баженов Л. В. (відповід. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 1. – С. 440-458.

64. Трембіцький А. Основні напрями науково-літературознавчих досліджень Юхима Павловича Філя (вченого секретаря Кам'янець-Подільського наукового при УАН товариства). // Хмельниччина - Дивокрай. – 2007. – № 1-2.

65. Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Життєві і творчі шляхи Анатолія Свидницького в дослідженнях Юхима Філя та Володимира Герасименка // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 9: Матеріали п'ятого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 20-30.

66. Трембіцький А. А., Трембіцький А. М. Просопографічна

проблема вивчення подільської родини Солухи–Приходька–Герасименка–Філя // Там само. – 2007. – Т. 10: Матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 63-71.

67. Трембіцький А. М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.). Дис... канд. іст. наук. – Кам.-Под., 2005. – 284 с.

68. Третяк Л., Конькова Т. Ідея з переломленим хребтом (про Кам'янецьку гімназію для дорослих) // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка (1882-1972) в контексті українського національного відродження: Наук. доп. другої Всеукр. наук.-теорет. конф: До 115 річчя від дня народження. – Кам.-Под., 1997. – С. 325-326.

69. Українське Національне Об'єднання (УНО) в Канаді // ЕУ-ІІ. – Львів: НТШ, 2000. – Т. 9. – С. 3411.

70. Філь Ю. До історії Кам'янець-Подільського Наукового при УАН тов-ва // Записки Кам.-Под. наук. при УАН т-ва. – Кам.-Под., 1927. – Т. 1. – С. 91-100.

71. Хроніка. Історична Секція Української Академії Наук в 1925 р. // Україна. – 1926. – Кн. 1. – С. 160-168.

72. Червоний кордон. – 1926. – 14 листопада.

73. Colloquium vitae. Юхима Павловича Філя // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп.4. – Спр.306. – Арк. 53-54; Копія. Родинний архів А.М. Трембіцького.

74. Curriculum vitas Юхима Павловича Філя. 7 лютого 1927 р. // ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп.12. – Спр.8040. – Арк. 1-2; Копія. Там само.